

УДК 801.32

ДА ПРАБЛЕМЫ АДЛЮСТРАВАННЯ ЁСТОЙЛІВЫХ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ У ТЛУМАЧАЛЬНЫХ СЛОЎНІКАХ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

канд. філал. навук **Н.А. СНИГРОВА**

(Філіял “Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы”

Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, Мінск)

Абагульняюцца і аналізуюцца прынцыпы падачы і праблемы інтэрпрэтацыі ёстойлівых словазлучэнняў у сучасных тлумачальных слоўніках беларускай мовы. Раіэнне праблем слоўнікавага апісання ёстойлівых спалучэнняў, і першым чынам распрацоўка ўніверсальных спосабаў і прыёмаў для іх многааспектнага лексікаграфічнага падання, мае важнае прыкладное значэнне для фарміравання канцэпцыі слоўнікавага артыкула новага фундаментальнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы.

Уводзіны. Тлумачальны слоўнік з’яўляецца найбольш запатрабаваным шырокай грамадскасцю ўніверсальным лексікаграфічным даведнікам, таму першачарговага тэрэтычнага пераасэнсавання і дапрацоўкі ў адпаведнасці са зменамі ў лексічнай сістэме мовы патрабуюць «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984 гг.; далей – ТСБМ) [1] і «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996 г. і перавыданні; далей – ТСБЛМ) [2]. Паводле меркавання А.А. Лукашанца, «у беларускай лексікаграфіі сёння асабліваю агульнасць набывае неадкладная падрыхтоўка з улікам сучасных падыходаў і тэхналогій новага тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы, які адлюстравы бы сучасны стан яе слоўнікавага складу. У сувязі з гэтым неабходна не толькі стварэнне саліднай факталагічнай базы, але і вырашэнне цэлага рада тэрэтычных праблем, напрыклад: праблем нарматыўнай ацэнкі, часавых межаў прэзентацыі лексічнага матэрыялу, ступені лексічнай варыянтнасці і г.д.» [3, с. 5].

Асноўная частка. Новы фундаментальны тлумачальны слоўнік беларускай мовы, праца над якім распачата ў Цэнтры даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі, павінен адпавядаць сучаснаму стану лексіка-фразеалагічнага складу мовы і «арыентавацца на максімальна поўнае адлюстраванне жывога, агульнага, рэальна існуючага лексічнага інвентару» [4, с. 115]. Пажадана, каб змест слоўніка ахопліваў усю агульнаўжывальную лексіку сучаснай беларускай мовы, найбольш ужывальныя фразеалагічныя абароты і тыповыя словаспалучэнні, што забяспечыць яго даступнасць для самых шырокіх чытацкіх колаў. На думку В.П. Лемцюговай, новы тлумачальны слоўнік беларускай мовы павінен адлюстравыць тыя зрухі ў лексічным складзе беларускай мовы, што адбыліся ў ёй, пачынаючы ад нашаніўскай пары і да нашых дзён, тыя новыя значэнні і сэнсавыя адценні, што ўзніклі ў працэсе функцыянавання многіх даўно вядомых слоў [4, с. 119].

Вызначэнне месца ёстойлівых словазлучэнняў у сістэме мовы і іх дыферэнцыяльных прыкмет – неабходны этап падрыхтоўкі да ўкладання як спецыяльнага слоўніка фразеалагізмаў, так і комплекснага тлумачальнага слоўніка. Распрацоўка прынцыпаў падачы і спецыяльных прыёмаў лексікаграфічнай фіксацыі ёстойлівых словазлучэнняў у новым фундаментальным тлумачальным слоўніку беларускай мовы заснавана, перш за ўсё, на вывучэнні і абагульненні практычнага лексікаграфічнага вопыту, а таксама на тэрэтычным асэнсаванні назіраных матэрыялу. На жаль, раз’яднанасць працы тэрэтыкаў фразеалагіі і практыкаў-лексікаграфікаў выяўляецца нават у такіх фундаментальных лексікаграфічных выданнях, як ТСБМ і ТСБЛМ. Прадстаўлены ў ТСБМ і ТСБЛМ фразеалагічны матэрыял дае магчымасць праналізаваць спосабы яго падачы і апісання ў параўнанні з лексічнымі адзінкамі і, адпаведна, выявіць больш поўна спецыфіку фразеалагічных адзінак. Мяркуецца, што апісанне і сістэматызацыя спосабаў лексікаграфічнай фіксацыі ў ТСБМ і ТСБЛМ словазлучэнняў, якія характарызуюцца прыметай устойлівасці, дазволіць вырацаваць у далейшым прынцыпы падачы ёстойлівых словазлучэнняў у новым фундаментальным тлумачальным слоўніку беларускай мовы і прапанаваць канкрэтныя прыёмы шматаспектнага лексікаграфічнага прадстаўлення розных тыпаў ёстойлівых словазлучэнняў у новым слоўніку.

Звычайна ў ТСБМ і ТСБЛМ фразеалагізм падаецца ў канцы слоўнікавага артыкула, за ўмоўным графічным знакам – ромбам (адвольна, ці на граматычна галоўны, ці на граматычна залежны кампанент). Акрамя таго, даволі часта назіраецца вынясенне кампанента, які не функцыянуе па-за межамі фразеалагізма, у загаловак слоўнікавага артыкула. Адзін з кампанентаў устойлівага словазлучэння можа выносіцца як алфавітнае заглавачнае слова, а пасля яго прыводзіцца сам выраз з адпаведным яго апісаннем. У прыватнасці: «АХІЛЕСАЎ, -сава: **ахілесавы пяты** (кніжн.) – найбольш слабае месца каго-, чаго-н.» [2, с. 75] і «АХІЛЕСАЎ, -ава. У выразе: **ахілесавы пяты** гл. пяты» [1, т. 1, с. 308]; «ЕРЫХОНСКІ, -ая, -ае: **ерыхонская труба** (разм.) – пра вельмі гучны голас» [2, с. 196] і «ЕРЫХОНСКІ, ая, ае. У выразе: **іерыхонская труба** гл. труба» [1, т. 2, с. 530]; «ЛАХІ: **лахі пад пахі** (разм.) – сабраўшы свае пажыткі, выбірацца куды-н.» [2, с. 314] і «♦ **Ляхі пад пахі** – сабраць небагатыя пажыткі, узяць іх з сабой і пайсці» [1, т. 3, с. 26]; «ЛЫНДЫ: **лынды біць** (разм.) – гультаяваць, бяздзельнічаць; займацца пустымі справамі» [2, с. 323] і «ЛЫНДЫ. У выразе: **лынды біць** гл. біць» [1, т. 3, с. 65.]; «ТЛУМІЦЬ, тлумлю, тлуміш, тлуміць; *незак.*

У выразе: **тлуміць галаву каму** – марочыць, задурваць, збіваць з толку» [2, с. 657] і «СЛЯПІЦА, -ы, ж. (абл.). У выразе: **лезці сляпіцаю ў вочы** – назойліва прыставаць да каго-н.» [2, с. 591]. Такім чынам, калі слова ў літаратурнай мове сустракаецца толькі ва ўстойлівым выразе і незалежна ад яго не ўжываецца, то падаецца як загаловачнае, пасля яго ставіцца двукроп'е і прыводзіцца выраз, у якім знаходзіцца гэта слова, даецца тлумачэнне гэтага выразу. На думку М.А. Даніловіча, не зусім апраўдана з навуковага пункту гледжання выносіць у заглавак артыкула кампанент, які выкарыстоўваецца ў складзе фразеалагізма, паколькі гэта штучна разрывае цэласную ў структурна-семантычных і функцыянальных адносінах адзінку [5, с. 31]. Аднак усталяваная ў беларускай лексікаграфіі традыцыя падачы ўстойлівых словазлучэнняў у тлумачальных слоўніках, як правіла, абумоўлена практычнымі задачамі лексікаграфіі.

Паколькі пэўны ізамарфізм адзінак розных узроўняў мовы ўскладняе вычлененне той ці іншай адзінкі, складанасці і супярэчнасці, звязаныя з вызначэннем фразеалагічных адзінак і іх адмежаваннем ад іншых элементаў мовы, пераадолююцца, як паказвае практыка, з цяжкасцю. Так, відавочным недахопам, адзначаным многімі даследчыкамі слоўнікавага складу ТСБМ і ТСБЛМ, з'яўляецца недакладнасць, непаслядоўнасць і неаднастайнасць тлумачэння прыметнікавых і назойнікавых фразеалагізмаў. Як адзначае І.Я. Лепешаў, «формула тлумачэння залежыць ад катэгарыяльнага (найбольш абагульненага, часцінамоўнага) значэння фразеалагічнай адзінкі, ад яе прыналежнасці да пэўнага семантыка-граматычнага разраду – дзеяслоўнага, назойнікавага, прыслоўнага і г.д.» [6, с. 8–9]. Таму дзеяслоўныя фразеалагізмы пажадана тлумачыць пры дапамозе дзеяслоўных словазлучэнняў, назойнікавыя – пры дапамозе назойнікавых словазлучэнняў і г.д. Згодна думцы С.І. Бурлыка, катэгарыяльнае значэнне ад'ектыўнасці павінна перадавацца прыметнікам, напрыклад, *нізкі на вочы* 'блізарукі', *на курынай ножцы* 'пахілы' [7, с. 62]. Так, не зусім лагічнае апісанне назойнікавага фразеалагізма *зялёная вуліца* дзеяслоўным словазлучэннем 'прапускаць без затрымак, па-за ўсякай чаргі' парушае вызначаную заканамернасць [8, с. 91].

Сярод тыповых хібаў ТСБМ і ТСБЛМ, адзначаных М.А. Даніловічам, С.І. Бурлыка і іншымі даследчыкамі лексікаграфіі, – тлумачэнне фразеалагізмаў канструкцыяй з прыназоўнікам *пра, аб*, што «раскрывае змест фразеалагізма прыблізна і цымяна, часам недакладна паказвае на катэгарыяльную сутнасць выразу...» [5, с. 33; 7, с. 62]. Такая формула тлумачэння фразеалагізмаў найчасцей з'яўляецца прычынай семантычна недакладнай характарыстыкі выказаў. Да прыкладу, *ход канём*, паводле ТСБМ, мае значэнне 'аб рашучым сродку, што выкарыстоўваецца для дасягнення поспеху ў якой-небудзь справе', аднак, як слушна адзначае Л.М. Якшук, гэты выраз абазначае 'спрытны, абходны манеўр, разлічаны на поспех у чым-н.' [8, с. 90]. Таму ў новым тлумачальным слоўніку беларускай мовы мэтазгодна адлюстравана увесь семантычны аб'ём гэтага фразеалагізма.

Супярэчнасці сустракаюцца падчас перадачы запазычаных складаных слоў, якія маюць устойлівы характар ужывання. Напрыклад, *альма-матар* у ТСБЛМ абазначае 'ўніверсітэт, інстытут, у якім вучыўся' [2, с. 56], і падаецца як нескланяльны назойнік жаночага роду з паметай кніжнае, а ў ТСБМ ён мае значэнне 'старадаўняя назва ўніверсітэта ў лексіконе студэнтаў' (ад лац. *alma mater* – маці-карміцелька) і нават канчаток роднага склону *-ы*, хоць гэта нескланяльны зварот [1, т. 1, с. 226].

Як было ўстаноўлена В.В. Маршэўскай, у ТСБМ «часам не вытрымліваецца размежаванне тэрміналагічных спалучэнняў і фразеалагізмаў, утвораных на базе прафесійнай лексікі. У прыватнасці, за знакам ◊ прыводзіцца састаўны тэрмін *збавіць газ* 'зменшыўшы паступленне гаручага, сцішыць ход машыны'; *даваць (даць) газу (каму)* 'прымушаць каго-н. быць больш энергічным'...» [9, с. 170].

Большасць устойлівых выказаў у ТСБМ і ТСБЛМ (*за круглым сталом, да крывавага поту...*) падаюцца ў той склонавай форме, у якой часцей за ўсё выкарыстоўваюцца ўзуальна, што цалкам абгрунтавана, нягледзячы на тое, што некаторыя выразы могуць ужывацца ў розных склонах і выконваць розныя сінтаксічныя функцыі.

Сінанімічныя фразеалагізмы часам падаюцца ў ТСБМ і ТСБЛМ як варыянты: *стрэляны (стары) верабей, прыгожы (слабы) пол*, а варыянтнасць фразеалагічных адзінак прадстаўлена недастаткова поўна ці некарэктна. У некаторых выпадках значэнне фразеалагізма тлумачыцца іншым сінанімічным фразеалагізмам, часам фразеалагізм выступае непасрэдным ілюстратарам рэальнага лексічнага значэння слова. У той жа час ілюстрацыйны матэрыял падаецца не да ўсіх устойлівых выказаў, уключаных у ТСБМ і ТСБЛМ. Акрамя таго, у якасці ілюстрацыйнага матэрыялу ў тэксце слоўнікавага артыкула або за знакам ромба змешчаны прыказкі і прымаўкі, разнастайныя адфразеалагічныя дэрываты і тэрміналагічныя словазлучэнні, аўтарскія метафары, агульнавядомыя словы, ужытыя ў пераносным значэнні, і інш., што патрабуе асаблівай увагі лексікаграфіі.

Нягледзячы на тое, што на сучасным этапе развіцця мовазнаўства аб'яднанне фразеалагізмаў і прыказак у адным слоўнікавым артыкуле трактуецца некаторымі даследчыкамі як прымета кансерватызму [5, с. 31], такая форма падачы матэрыялу з'яўляецца найбольш зручнай для практычнага карыстання ўніверсальным тлумачальным слоўнікам.

Заклучэнне. Выяўлення спосабы і прыёмы размяшчэння і апісання ўстойлівых спалучэнняў у слоўнікавым артыкуле наяўных тлумачальных слоўнікаў прымушаюць засяродзіць асаблівую ўвагу на актуальных тэарэтычных праблемах вывучэння лексіка-фразеалагічнай пераходнасці, што звязана з неабходнасцю абгрунтавання аб'ёму і межаў розных тыпаў устойлівых спалучэнняў. Пры гэтым згодна з традыцы-

яй і практыкай айчыннай лексікаграфіі ў слоўніку будзе адпаведна прадстаўлена самае шырокае разуменне фразеалогіі. Мяркуецца, што фразеалагізм, які па структуры адпавядае словазлучэнню, атрымае месца апісання ў слоўніку паводле свайго структурна арганізуючага кампанента; фразеалагізм, які па структуры адпавядае параўнальнаму звароту, – паводле структурна арганізуючага кампанента гэтага звароту. Мэтазгодна, каб фразеалагізм, які структурна арганізаваны як спалучэнне некалькіх аднародных кампанентаў, распрацоўваўся паводле першага кампанента, выражанага знамянальнай часцінай мовы, а фразеалагізм, які па структуры адпавядае двухсастаўнаму або аднасастаўнаму сказу, атрымаў месца распрацоўкі паводле кампанента, прыраўнаванага да дзейніка або выказніка. Пры перадачы лексічнай варыянтнасці фразеалагізмаў варыянтны кампанент можа падавацца ў дужках, а фразеалагізмы з агульным апорным кампанентам могуць быць змешчаны ў адным слоўнікавым артыкуле, аб'яднаныя на падставе сэнсавай блізкасці. Паколькі значэнне многіх фразеалагізмаў рэалізуецца толькі ў строга вызначанай паслядоўнасці кампанентаў, пажадана, каб слоўнік адлюстроўваў і іх абавязковае аб'ектнае акружэнне (лексікаграматычныя сувязі «справа», напрыклад, **клянуць на удачку чыю, каго, чаго, якую**), і факультатывныя часткі (<Адны> **скура ды косці засталіся на кім, у каго**).

Разгляджаныя вышэй прыклады з назапашанага наяўнага матэрыялу для ўкладання новага фундаментальнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы выяўляюць толькі некаторыя агульныя заканамернасці ў спосабах падачы і апісання ўстойлівых слоўных комплексаў з цэласным значэннем. Аналіз лексічнага складу ТСБМ [1] і ТСБЛМ [2] сведчыць, што традыцыі, якія склаліся ў беларускай лексікаграфіі ў сферы прадстаўлення ўстойлівых спалучэнняў, не пазбаўлены некаторых супярэчнасцей. Вырашэнне праблем слоўнікавага апісання ўстойлівых спалучэнняў, і перш за ўсё распрацоўка ўніверсальных спосабаў і прыёмаў для іх шматаспектнага лексікаграфічнага адлюстравання, мае важнае прыкладное значэнне для фарміравання структуры слоўнікавага артыкула новага фундаментальнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы.

ЛІТАРАТУРА

1. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). – Мінск: Беларус. Сав. Энцыкл., 1977–1984. – 5 т.
2. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65000 слоў / І.М. Бунчук [і інш.]; пад рэд. М.Р. Судніка, М.Н. Крыўко; НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – 3-е выд. – Мінск: Беларус. энцыкл., 2002. – 784 с.
3. Лукашанец, А.А. Ад рэдактара / А.А. Лукашанец // Сучасныя праблемы беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі: матэрыялы міжнар. навук. канф. / Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, 19–20 лістап. 2005 г. – Мінск: Права і эканоміка, 2006. – С. 3–5.
4. Лемцогава, В.П. Храналагічная мяжа сучаснасці беларускай літаратурнай мовы / В.П. Лемцогава // Весці Нац. акад. навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – № 3. – С. 115–119.
5. Даніловіч, М.А. Фразеалагізмы ў сучасных дыялектных лексічных слоўніках / М.А. Даніловіч // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: сб. науч. тр. по лексикографии / отв. ред. В.В. Дубичинский [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 30–34.
6. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.
7. Бурлыка, С.І. Тлумачэнне прыметнікавых фразеалагізмаў у слоўніках / С.І. Бурлыка // Сучасныя праблемы беларускай лексікалогіі і лексікаграфіі: матэрыялы міжнар. навук. канф. / Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, 19–20 лістап. 2005 г. – Мінск: Права і эканоміка, 2006. – С. 61–66.
8. Якшук, Л.М. Лексікаграфічнае апісанне фразеалагізмаў у ТСБМ / Л.М. Якшук // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: сб. науч. тр. по лексикографии / отв. ред. В.В. Дубичинский [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 90–92.
9. Маршэўская, В.В. Тэрміналагічныя і фразеалагічныя словазлучэнні ў ТСБМ / В.В. Маршэўская // Слово и словарь = Vocabulum et vocabularium: сб. науч. тр. по лексикографии; отв. ред. Л.В. Рычкова [и др.]. – Гродно: ГрГУ, 2005. – С. 170–171.

Паступіў 28.04.2014

PROBLEM OF INTERPRETATION OF SET PHRASES IN MODERN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE BELARUSIAN LANGUAGE

N. SNIGIRIOVA

In the article principles of giving and a problem of interpretation of set phrases in modern explanatory dictionaries of the Belarusian language are generalized and analyzed. The solution of problems of the dictionary description of set phrases, first of all, development of universal ways and receptions of multidimensional lexicographic representation of various types of set phrases, has important applied value for formation of the concept of an entry of the new fundamental explanatory dictionary of the Belarusian language.